دکتور حبيب الله تړے

کله چې سړے هغه روايات او نظريات راسپړي چې د پښتنو د اصل او ريښې په باره کښې په مختلفو آثارو کښې راغلي دي نو له راورټي سره دا خبره هرومرو مني چې ((د پښتنو د ژبې د اصل او ريښې په باره کښې هم د نظر اختلاف تر هغه کم نۀ دے لکه خپله د پښتنو د اصل او نسب په باره کښې چې دے.)) [۱]

پښتو چا د دېوانو ژبه بللې ده، چا سامي ژبو ته ورکش کړې ده او چا په هندو ايراني ژبو پورې تړلې ده. چا د هندو ايراني ژبو د سترې ونې په هندي څانگه پورې مربوطه گڼلې ده او چا ئې په ايراني څانگه پورې. چا بيا پښتو اصلاً د ساکانو يا سيتيانو ژبه بللې ده او چا د هندو ايراني ژبو ترمنځ يوه مستقله ژبه او د اتصال کړۍ گڼلې ده.

د تذکرة الملوک [۲] مؤلف وائي چې ځنې روايتونه پښتو د دېوانو ژبه بولي، دې ليکي:

((ځنې روايتونه وائي چې افغانانو خپله ژبه له دېوانو نه زده کړه. ځنې نور بيا وائي دا د کسۍ د غرۀ د اوسېدونکو ژبه ده. د افغانانو دا عادت ؤ چې د دغو خلقو ښځې او لونړې به ئې ترې بوولې او ودونه به ئې ورسره کول او ځکه ئې نو پښتو ژبه ورنه زده کړه او خپله ژبه ئې چې ابراهيمي (عبري) وه، هيره کړه. [۳]

کوم مطالب چې د پښتنو د اصالت په باره کښې ځنې غربي مؤلفينو ليکلي دي، په هغو کښې هم بعضې د تذکرة الملوک له افسانوي روايت نه وروستو نۀ پاتې کېږي.

هنري راورټي ليکي: ((د پښتو ژبې د افعالو او ضمائرو له خصوصياتو او ځنو نورو مشخصاتو نه داسې ښکاري چې دا يوه عجيبه او لرغونې ژبه او له هرې معلومې ژبې نه متفاوته ده.)) [۴]

راورټي وائي د دې خبرې دليل دا دے چې پښتانۀ اصلاً د يهودو د لسو ورکو شوو قبيلو بقايا دي. دې وائي کوم وخت چې دا قبيلې د فلسطين په يهوديه کښې اوسېدې هلته ئې ژبه د يو شمېر نورو قبائلو له لهجو سره گډه شوه. کله چې دا قبيلې له خپل اصلي ملکه د هغوي دا اوسني ملک افغانستان ته روانې وې، په لاره کښې ئې ژبه د ډېرو نورو ملکونو له ژبې سره هم گډه شوه. څۀ رنگه چې دغه د لارې په سر ملکونه اکثره غرني وو نو

خلق ئې په مختلفو درو کښې په داسې وړو وړو قومونو وېشل شوي وو چې له بهر سره ئې رابطه او مخابره نهٔ لرله. ځکه ئې نو د هر قوم ژبې له نورو ژبو سره بېخي توپير لارهٔ. راورټي په پايې کښې ليکي څهٔ رنګه چې د پښتو ژبې اساس هم دغه ګډه وډه ژبه جوړوي نو له دې امله دا يوه عجيبه او له نورو نه متفاوته ژبه ده. (۵)

کله چې راورټي د خپل ګرامر په مقدمه کښې د پښتو او نورو ژبو په ارتباط غږېږي، د هغو کسانو نظريات ردوي چې وائي پښتو يوه اريائي ژبه ده او وائي چې ((پښتو زما په خيال د سامي ژبو په کورنۍ پورې اړه لري)) په دې پسې راورټي کوشش کوي دا وښيي چې پښتو هم په صوتي، هم په صرفي او هم په نحوي لحاظ عربۍ او عبرانۍ سره تړلې ده. (۶)

راورټي يو ځيرک او د ډېرې وسيعې مطالعې خاوند محقق ؤ او له زړو ايراني ژبو په تېره بيا زند سره ئې د پښتو نزدې ارتباط درک کړے ؤ مثلاً يو ځائے ليکي:

((نن له اباسيند نه سمدستي لوېديځ پلو ته داسې يوه ژبه وئيل کېږي چې د عباراتو او ساختمان په لحاظ له هرې معاصرې ژبې نه بېخي فرق لري او په غالب ګمان له زند، پهلوي او عبري نه راوتې ده او دا ژبه پښتو ده. (۷)

خو څهٔ رنګه چې د راورټي مطالعه په زړو فارسي او پښتو آثارو کښې ډېره پراخه او په دغو آثارو کښې چې راورټي په ډېر زيات اهميت ورته قائل ؤ، پښتانهٔ په مکرر او متواتر ډول بني اسرائيل بلل شوي وو او خپله پښتنو هم دا روايت تائيدوهٔ. نو له دې امله دې تر پايه له سامي ژبو په تېره بيا عبري سره د پښتو د اصل او ريښې په نزدې ارتباط کلک ودرېد او ورنه تېر نهٔ شو.

سر ويليم جونز، د بنګال د شاهنشاهي آسيائي ټولنې د مؤسسې رئيس له راورټي نه پخوا پښتو له سامي ژبو سره ورته بللې وه. جونز د بنګال د آسيائي ټولنې په مجله کښې په هغې يو لنډکے او بې درنګه تبصره کښې چې د يوې تاريخي ليکنې په ارتباط ئې وکړه ووئيل چې ((پښتو کلداني ژبې ته ډېره زياته ورته ده)) (۸)

مګر د پښتنو د تاريخ او ژبې يو شمېر څېړونکو او د ژبنيو مطالعاتو مقتدرو پوهانو له کلدانۍ او نورو سامي ژبو سره د پښتو ارتباط په قاطعيت رد کړو او وې وئيل چې پښتو له اصله يوه آريائي ژبه ده.

کلاپروت وړومبے وتلے مستشرق ؤ چې په کال ۱۸۱۰ کښې ئې د آسيائي ادبياتو د آرشيف په اول ټوک کښې دا نظريه په صراحت رد کړه چې ګوندې پښتو له سامي ژبو سره تړلې ده. دهٔ وليکل چې د ((پښتو او سامي ژبو ترمنځ نهٔ په کلماتو کښې اندکترين شباهت شته او نهٔ په ګرامري جوړښت کښې.)) (۹)

منستو ارټ الفنسټن چې د پښتنو د ټولنې او تاريخ د مطالعې په برخه کښې د ډېر اوچت صلاحيت خاوند ؤ، په کال ۱۸۱۴ کښې د پښتو او کلداني ژبې د ورته والي په باره کښې د ويليم جونز خبره رد کړه او وې ليکل چې دهٔ دوه سوه او اتلس پښتو کلمې د يو شمېر نورو ژبو له معادلو کلمو

سره مقائسه کړې، خو «له دې نه یوې هم له عبراني او یا کلداني سره اندکترین شباهت نهٔ لارهٔ. (۱۰)

یو بل انګریز مؤلف جان ملکم هم د فارس په تاریخ کښې الفنسټن ته ورته نظر څرګند کړو او وې لیکل چې د «عبري او پښتو یا د افغانانو د معاصرې ژبې تر منځ د نزدېوالي هیڅ څرک نهٔ لګېږي.» (۱۱)

د پښتنو د تاریخ او ژبې او ادبیاتو لوئے محقق او ستر مستشرق برنارډ ډورن هم په کال ۱۸۶۳ کښې ولیکل چې «پښتو ژبه له عبري یا کلداني ژبې سره نهٔ د ګرامر په لحاظ اندکترین شباهت لري او نهٔ د لغاتو په لحاظ.» (۱۲)

ډورن د پښتو منتخباتو په مقدمه کښې هم دا خبره وکړه چې «پښتو له هیڅ سامي ژبې سره څهٔ ارتباط نهٔ لري». (۱۳)

په یوهٔ بل اثر کښې هم چې د هرې زمکې انجیل نومېږي او په کال ۱۸۴۸ کښې بېکسټر خور کړے دے، د پښتو د سامیت نظریه په قاطع ډول رد شوې او لیکل شوي دي چې پښتو «د سامي ژبو هیڅ خصوصیات نهٔ لري.» (۱٤)

البته یو زیات شمېر غربي مؤلفینو او د ژبنیو مطالعاتو پوهانو نهٔ یوائې دا چې له ډېر پخوا نه د پښتو د سامیت نظریه رد کړې، بلکې دا ئې هم په ډاګه کړې ده چې پښتو یوه هندو اریائي ژبه ده.

بیا هم کلاپروت وړومبے غربي محقق دے چې پښتو ئې یوه آریائي ژبه وبلله او دا عقیده ئې په ډېره کلکه په ډاګه کړه چې «پښتو بې شکه د هندو، جرمانیک ژبو د سترې ډلې یوه څانګه ده. (۱۵)

د ژبنیو مطالعاتو ډېر لوئے عالم پاټ هم پښتو په قاطع ډول آریائي ژبه وبلله. لوونتال په دې ارتباط داسې لیکي:

«پاټ چې بل د دهٔ په سویه ستر د فق اللغه عالم نهٔ دے تېر شوے، یوه شبهه هم په دې صرفه نهٔ کوي چې پښتو د هندو آروپائي ژبو په قطار کښې ودروي. (۱٦)

ډورن هم د پښتو منتخباتو په مقدمه کښې پښتو یوه سوچه آریائي ژبه وبلله او وې لیکل چې پښتو د هندو فارسي ژبو په لویه کورنۍ پورې مربوطه ده.» (۱۷)

اما هر څومره چې د ژبې تاریخي مقائسوي څېړنې زیاتره د علم حېثیت غوره کاوهٔ، د ژبو په باره کښې مطالعه هم هغه هومره دقیقه کېدله. د پښتو په برخه کښې هم پوهانو یوائې په دې قناعت ونهٔ کړو چې د هندو، ایراني ژبو په کورنۍ پورې مربوطه آریائي ژبه ئې وبولي. بلکې غوښتل ئې دا هم معلومه کړي چې د دغې لویې کورنۍ له کومې څانګې سره خاص ارتباط لري.

څهٔ رنګه چې په پښتو کښې د هندو ایراني ژبې د لویې کورنۍ د دواړو ډلو خصوصیات د ورایه او په وفرت موجود دي نو په اول کښې چا پښتو په هندي ډله پورې وتړله او چا په ایراني ډله پورې.

کوم غربي لیکوال چې پښتو ئې وړومبي ځل د هندو ایراني ژبو له هندي ډلې سره مربوطه وګڼله هغه رابرټ لیچ دے. لیچ په کال ۱۸۳۹ کښې د بنګال د آسیائي ټولنې په مجله کښې د پښتو ګرامر په باره کښې یو مضمون چې په حقیقت کښې په لویدیځ کښې د پښتو ګرامر وړومبۍ طرحه ده، خور

کړو او د هغۀ په مقدمه کښې ئې د پښتو او سنسکرت د اصواتو له يوې ساده مقائسې نه وروستو وليکل چې د دغو دوو ژبو اصوات ښيي چې پښتو په قاطع ډول د سنسکرت بڼه لري. (۱۸)

اما چا چې پښتو د هندي ژبو د يوې ښائسته وسيعې تاريخي- مقائسوي مطالعې په نتيجه کښې د هندو ايراني ژبو له هندي څانګې سره مربوطه وګڼله هغه رودلف هورنل دے. هورنل په خپل اثر کښې چې د ګادي ژبو مقائسوي ګرامر نومېږي ليکي چې د هند شمال غربي سرحد تر نهائي حدودو پورې پراکرت ژبې وئيل کېږي. ((خو له دې ځائے نه ها خوا پښتو او کافري ژبې پرتې دي.)) دې خبرې ته دوام ورکوي او ليکي ((ترومپ په خپلو هغو مقالو کښې چې د پښتو او کافري ژبو په باره کښې ئې ليکلي دي، له ګادي سره د دغو دوو ژبو نزدېوالي ته توجه وراړولې ده... مګر خبره له دې نه وړاندې ځي او (دغه ژبې) خصوصاً پښتو د مګادي پراکرت، ژبې مسلم خصوصيات لري.)) (۱۹)

هورنل په دې پسې له څنو ګادي ژبو سره د پښتو او نورستاني ژبو يو شمېر ګډ خصوصيات او مميزات په ګوته کوي او په پايې کښې ليکي چې ((له دې نه څرګندېږي چې مګادي پراکرت او پښتو او کافري ژبې په لرغونې زمانه کښې ښېخي سره نزدې وې او حتي يوه ژبه ئې جوړوله. وروستو سور اسيني ژبې د مګادي او د دغو ژبو تر منځ واقع شوې او مګادي ژبه ئې ورو ورو د شرق په لور ښېخي لرې ټېل وهله.)) (۲۰)

په پښتو کښې د هندي آريائي ژبو خصوصيات دومره باريز وو چې حتي فرانسوي لوئے ختيځ پوه جيمز ډارمسټېټر هم په اول سر کښې په خپل هغه اثر کښې چې هند ته د فلالوجيکو مطالعاتو د سفر رپورټ نومېږي او په کال ۱۸۸۷ کښې خور شوے دے، د هندو ايراني ژبو په هندي ډله پورې مربوطه وګڼله.)) (۲۱)

اما چا چې پښتو اول وار د هندو ايراني ژبو د ونې له ايراني څانګې سره وتړله هغه شپلے ډيور دے. دۀ په خپل هغه اثر کښې چې د ((مقائسوي فلالوژي اجمال)) نومېږي او په کال ۱۸۵۳ کښې خور شوے دے، پښتو اساساً د ايراني ژبو په قطار کښې ودروله خو په عين وخت کښې ئې ووئيل چې پښتو ځان ته خاص موقعيت لري. دې د ايراني ژبو په بحث کښې ليکي چې د افغانستان ژبه يعني پښتو هم په هم دې څانګه پورې ارتباط لري خو ((ځان ته ئې په يوه خاصه او ابتکاري طريقه انکشاف ورکړے دے.)) (۲۲)

د ژبنيو مطالعاتو لوئے عالم ماکس ميولر هم پښتو له ايراني ژبو سره مربوطه وګڼله. دۀ په خپل هغه اثر کښې چې عنوان ئې ((په شرق کښې د جګړې د مرکز ژبې)) دي او په کال ۱۸۵۵ کښې خور شو وليکل ((افغاني يا د پښتنو ژبه... د خپل ګرامر په لحاظ د فارس د ژبو له ډلې سره تړلې ده.)) (۲۳)

ميولو وروستو په خپل يو بل اثر ((د افغانانو ژبه)) کښې چې په کال ۱۸۶۲ کښې خور شو، خپله خبره نوره هم تصريح کړه او پښتو ئې د ايراني ژبو په شرقي ډله پورې مربوطه وګڼله او په دې ترتيب ئې له (زند) سره ونښلوله. (۲۴)

پاتې په کال ۱۸۳۳ کښې اروپائي ژبې په پنځو کورنيو وېشي او پښتو او فارسي دواړه ئې په دوهمه کورنۍ پورې مربوطې ګڼي. [۲۵]

اما ځنو پوهانو بيا پښتو د هندي او ايراني ژبنيو ډلو ترمنځ يوه ځان ته او مستقله ژبه بللې ده.

ډاکټر ارنسټ ټرومپ چې د خپلو ډېرو وسيعو ژبنيو مطالعاتو او څېړنو په لړ کښې ئې پښتو ګرامر هم ليکلے دے، پښتو د هندي او ايراني ژبو ترمنځ يوه د اتصال کړۍ بولي او ليکي «پښتو کلمات مستقيماً له ګاونډيو پراکرات لهجو، په تېره بيا پنجابي او سندهي نه مشتق شوي دي. د صرف او ترکيب د عمليې د ساختمان له نظره سندهۍ ته ښخي زياته ورته ده. پښتو په تېره زمانه کښې د متعدي افعالو له نظره له سندهۍ سره کامل مطابقت لري او يواځې د سندهي ژبې په اساس تشريح کيدلې شي. مګر پښتو په هيڅ صورت کومه د پراکرت لهجه نۀ ده، بلکې يوه زړه مستقله ژبه ده چې له هندي آريائي ژبو د ايراني ژبو کورنۍ ته د بدلون ورومبنۍ مرحله ښيي او ځکه نو د دواړو خصوصيات او مميزات پکښې ښرګند دي. خو بيا هم د پراکرت خصوصيات زياتره پکښې باريز دي. د پښتو دا خصوصيت د هغې له جغرافيائي موقعيت سره هم اړخ لګوي.» [۲۶]

پروفېسر اډېلنګ هم پښتو يوه ځان ته مستقله او خاصه ژبه وبلله. [۲۷] او شپلے ډيور هم، لکه څنګه چې وړاندې ووئيل شول وائي چې «پښتو ځان ته په يوه خاصه او ابتکاري طريقه انکشاف ورکړے دے.» [۲۸]

ډورن خپله د پښتنو په باره کښې هم دا نظر لري او وائي چې پښتانۀ نۀ د ايرانيانو له پښته دي او نۀ د هنديانو، بلکې دا د دغو دواړو سترو اولسونو ترمنځ يو مستقل قوم دے.» [۲۹]

جان ملکم هم په دې برخه کښې ډورت ته ورته نظريه لري او ليکي چې «پښتانۀ له فارسيانو او هنديانو نه متفاوت خلق دي.» [۳۰]

اما د چا خبره چې د پښتنو د ژبې د ريښې او اصالت د ټاکلو په برخه کښې د کاڼي کرښه شوه، هغه فرانسوي لوئے عالم او ستر مستشرق جيمز ډارمسټېټر ؤ. دۀ د خپل هغه درانۀ او ستر اثر په اوله برخه کښې چې د افغانانو اولسي سندرې نومېږي او پښتو عنوان ئې د پښتونخوا د شعر هاروبهار دے (چاپ ۱۸۸۸)، پښتو او زند په پوره تفصيل او ډېر دقت سره مقائسه کړې او په پايې کښې دې نتيجې ته ورسېد چې پښتو له زند سره دومره نزدې ارتباط لري لکه نوې فارسي ئې چې له زړې فارسۍ سره لري. په دې ډول ډارمسټېټر د يوۀ واقعي طالب علم په حېث پخوانۍ نظريه د نويو حقائقو په رڼا کښې بدله کړه او پښتو ئې په قاطع ډول د هندو ايراني ژبو د لويې ډلې د ايراني ډلې په شرقي ډلګۍ پورې مربوطه وګڼله او په ډاګه ئې کړه چې پښتو زند ته ښخي نزدې يوه بله ژبه ده. خو پښتو د شمالي هندي ژبو عناصر هم په ښخي خلاص او پراخه پېمانه کسب کړي دي.» [۳۱]

جارج مارګنسټرن چې د پښتو ژبې په تېره بيا د هغې د تاريخي- مقائسوي څېړنې په برخه کښې له ډارمسټېټر نه راوروستو د ډېر اوچت صلاحيت خاوند دے. د ډار مسټېټر نظر کاملاً تائيدوي خو

په عین وخت کښې پښتو په شرقي ایراني ژبو کښې د ساکانو لرغونې ژبې ته دومره ورنږدې بولي چې وائي پښتو له اصله غالباً یوه د ساکا لهجه ده. دې خبرې ته دوام ورکوي او وائي البته د دې امکان نشته چې سړے دې د دغو دوو ژبو ډېرې نږدې اړیکې تثبیت کړي.(۳۲) د مارګنسټرن خبره ځنې نور مؤلفین هم اساساً تائیدوي.(۳۳)

کۀ سړے د مارګنسټرن نظریه مني او پښتو د ساکانو لهجه ګڼي نو معنې به ئې دا وي چې پښتو لږ تر لږه دوه زره کاله پخوا معموله وه. ځکه د ساکانو مشران له میلاد نه تخمین سل کاله د مخه یعني د ۹۷ ق.م په شاوخوا کښې په ننني پښتونخوا کښې مسلط شول او په پنځم میلادي کال کښې ئې سلطه پایې ته ورسېده او په دې پسې ئې ژبه هم لا درکه شوه.

اوس سوال دا دے چې پښتو او ساکانو خو اساساً د ایراني ژبو په شرقي ډله پورې مربوطې ژبې دي. نو پښتو دا دومره قومي د هندي ژبو خصوصیات له کومه کړل؟ دا سوال دوه احتمالي ځوابونه لرلې شي. یو دا چې پښتو له اصله یوه ایراني ژبه وه او د هندي ژبو ډېر زیات عناصر لکه څنګه چې ډارمسټېټر او نور وائي، وروستو ورداخل شوي دي. بل دا چې پښتو له اول سر نه داسې یوه ژبه وه چې هم ئې د هندي ژبو خصوصیات لرل او هم د ایراني ژبو. راځئ چې وړومبے دا اول احتمال وڅېړو.

د یوۀ قوم ژبې ته د یوۀ بل قوم د ژبې په ډېره وسیعه پیمانه خصوصیات معمولاً، هغه وخت ورداخلېدلې شي چې وړومبے قوم د دوهم قوم تر ډېرې قوي او اوږدې سیاسي او ثقافتي سلطې لاندې راغلي وي. خو تاریخ شاهد دے چې د پښتنو ملک په اسلامي عصر کښې هیڅکله هم د هندوستان تر دغه راز سلطې لاندې نۀ دے راغلے. بلکې په دې دوره کښې ډېر ځله هندوستان د افغانانو او پښتنو تر سیاسي سلطې لاندې راغلے او اساساً هم دا کار په هند کښې د اسلام او اسلامي ثقافت د خورېدو سبب ګرځېدلے دے. اما له اسلام نه وړاندې داسې یوه دوره تېره شوې چې په هغې کښې د پښتنو ملک د هندوستان تر یوې قوي او طولاني سیاسي او ثقافتي سلطې لاندې راغلے وۀ. دا دوره د موریا د کورنۍ د واکدارۍ عصر دے چې د چندرګپتا د واکدارۍ له سر نه (۳۲۳ ق.م) پیل شوے او د اشوکا په مرګ (۲۲۷ ق.م) پایې ته رسېدلے چې کېدے شي پښتو د هندي ژبو خصوصیت په دومره وسعت او قوت ورننوتې وي او کۀ دا خبره داسې وي نو پښتو به لږ تر لږه یوه دوه نیم زره کلنه او حتی تر هغه نه هم زړه ژبه وي. اما کله کۀ سړے هغه اول احتمال ومني او داسې وګڼي چې په پښتو کښې د هندي او ایراني ژبو خصوصیات ان د اول سر نه موجود وو، هلته نو بیا د ترومپ نظریه تقویه کېږي او پښتو د هندي او ایراني ژبو ترمنځ یوه ډېره لرغونې د اتصال کړۍ یا په بل عبارت د دغو دوو کورنیو د یو شمېر ژبو د انشعاب منشا ګرځي.

یادداشتونه

1. راورټي، هنري پښتو ګرامر مخ ۱۷
2. تذکرة الملوک د پښتنو تاریخ دے او راورټي د خپل ګرامر په مقدمه کښې معرفي کړے دے.
3. راورټي، پښتو ګرامر مخ ۸
4. راورټي، پښتو ډکشنري مقدمه مخ ۱۲
5. هم دا اثر هم دا مخ
6. راورټي پښتو ګرامر مقدمه مخ ۲۲-۲۳

7. هم د اثر مخ ٤
8. جونز ویلیم آسیائي مطالعات ټوک ۲ مخ ۱۷٦
9. راورټي پښتو ګرامر مقدمه مخ ۱۷
10. الفنسټن منستوارت د کابل سلطنت مخ ۱۹۰و ۱۹۱
11. ملکم جان د فارس تاریخ، ټوک ۲ مخ ٥۹۷
12. ډورن برنارډ د افغانانو تاریخ، یادداشتونه مخ ٦٥
13. ډورن، پښتو منتخبات مقدمه مخ ۲
14. لونتال ایسیدور د بنګال د آسیائي ټولنې مجله ټوک ۲۹ کال ۱۸٦۰ مخ ۳۲٥
15. راورټي پښتو ګرامر مقدمه مخ ۱۷
16. لوونتال مخکښې یاده شوې خورونه مخ ۳۲٥
17. ډورن پښتو منتخبات مقدمه مخ ۲
18. لیچ رابرټ د بنګال د آسیائي ټولنې مجله ټوک ۸ مخ ۱ کال ۱۸۳۸
19. هورنل رودولف د ګادي ژبو مقائسوي ګرامر مقدمه مخ ۲۳
20. هم دا اثر مخ ۳٤
21. ګریرسن جارج د هند د ژبو سروې ټوک ۱۰ مخ ۹
22. ډیور شیلي د مقائسوي فلالوجي اجمال مخ ۲۹۹
23. میو لرماکس په شرق کښې د جګړې د مرکز ژبې مخ ۳۲
24. ګریرسن جارج د هند د ژبو سروې ټوک ۱۰ مخ ۹
25. لوونتال مخکښې یاده شوې خورونه مخ ۳۲٥
26. ټرومپ ارنسټ پښتو ګرامر مقدمه مخ ۱۲
27. راورټي پښتو ګرامر مقدمه مخ ۱۸
28. شیلي ډیور مخکښې یاد شوے اثر مخ ۲۲۹
29. ډورن د افغانانو تاریخ یادداشتونه مخ ۷۲
30. ملکم جان د فارس تاریخ ټوک ۱ مخ ٥۹۷
31. ګریرسن د هند د ژبو سروې ټوک ۱۰ مخ ۹
32. مارګنسټرن جورج اسلامي دائرة المعارف ټوک ۱ مخ ۲۲۰
33. اولف کېرو دي پټانز مخ ٦٦-٦۸